

IZ ISTORIJE JEVREJA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Prošle su više od dve decenije od pojave moje istorije dubrovačkih Jevreja.¹ Za ovo proteklo vreme svi smo mi proživeli, a Jevreji naročito, jedan strašan period i svoje i svetske istorije. Među ostalim žrtvama bila je i stara jevrejska opština u Dubrovniku. Ona je skoro sasvim nestala i svedena na oko dvadesetak članova. Među njima su samo troje pripadnici starih dubrovačkih porodica, a onaj mali broj ostalih preživelih razišao se po celom svetu. Tako je posle više od četiri i po veka presečen život jedne poznate i veoma aktivne jevrejske zajednice koja je odigrala značajnu ulogu u životu i svoga naroda i Dubrovnika, a i celog Balkanskog poluostrva.

Odavno sam se, baš iz ovih razloga, bio zainteresovao za njenu istoriju, kao i za veze Jevreja s Dubrovnikom uopšte. Rezultate svojih ranijih ispitivanja izneo sam u pomenutoj knjizi, ali i posle toga sam nastavio da sabirem građu o dubrovačkim Jevrejima. Nameravam, naime, da jednom obradim njihovu istoriju od polovine XVII do početka XIX veka, tj. do propasti Dubrovačke Republike, zatim, da novim podacima popunim i onu raniju epohu njihove prošlosti za eventualno novo izdanje svoje knjige. Međutim ne znam da li ću dospeti da to i ostvarim, a u međuvremenu se stalno množe moji arhivski ispisi o Jevrejima. Zato sam odlučio da ih povremeno saopštavam u manjim delovima, smatrajući da je ipak bolje da se i drugi njima koriste, makar i ne bili dovoljno obrađeni, nego da i dalje ostanu skriveni i samo meni dostupni.

I. Preseljavanje u Tursku

Kada je Španija 1492. god. oterala sa svoje teritorije sve Jevreje, znan deo ovih prognanika, neki misle oko 100.000, prešao je tokom idućih godina u Tursku. Uskoro posle toga prognani su i Jevreji iz Por-

¹ J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, izd. „La Benevolencia“, Sarajevo, 1937, str. 521

fugala i Navare (1498). Mnogi od izgnanika sa Pirinejskog poluostrva poslužili su se Dubrovnikom ili njegovim ljudima i brodovima da pređu ili da prenesu svoju imovinu dalje na Istok.

O tome već ima govora u mojoj knjizi (str. 43—53), ali ne dovoljno, jer izvori kojima sam ranije raspolagao nisu bili naročito bogati. A ni ovi novi koje sam naknadno našao i koje ovom prilikom saopštavam, neće moći da u potpunosti osvetle značaj Dubrovnika i njegovih ljudi u preseljavanju jevrejskih izbeglica na Balkan. Imam, naime, utisak da se tim putem poslužio znatno veći broj Jevreja nego što se to vidi iz ovo nekoliko dokumenata kojima zasad raspolazem. Istim putem mora da je tom prilikom prebačen u Tursku i jedan znatan deo njihove imovine.

Ovo preseljavanje Jevreja na Istok vršilo se u vreme kada je Dubrovnik već bio posvuda poznat kao veoma važno središte trgovine i pomorstva, i kao grad koji je čvrsto povezivao privredu Balkana sa zapadnim zemljama. Pored toga, Dubrovčani su kao haračari Osmanlijskog Carstva bili lepo primani i zaštićeni na celoj njegovoj teritoriji, pa su svojim vezama i posredovanjem pomagali aktivnost i ostalih trgovaca. Dubrovnik je, na kraju, i iz još jednog razloga morao da privlači poslovne ljude Zapada. Ležao je na samoj granici Turske i u svako doba je mogao da posluži drugima kao isturena tačka za njihova poslovanja na turskoj teritoriji. Zbog svega ovoga u Dubrovnik su stalno svraćali u velikom broju poslovni ljudi sa raznih strana, kao i njihovi trgovački brodovi, tako da je dubrovačka luka uvek bila živa i u svetu vrlo dobro poznata. Sve je to moralo uticati i na Jevreje u času kada su u velikom broju napuštali zapadne zemlje i tražili puteve kojima će se prebaciti u svoju novu postojbinu na Levantu.

Novi podaci o tome koje ovde saopštavam odnose se na 1502 do 1503. godinu, tj. na vreme kada se još vodio ili se tek završavao tursko-mletački rat (1499—1503). Tada su vladale nesigurne prilike na svim morima naokolo Turske i sasvim su bile prekinute njene pomorske veze s Venecijom, a delimično i sa još nekim lukama Zapada. Istovremeno u Južnoj Italiji, preko koje su Jevreji takode prelazili na Istok, vodile su se oštre borbe između Španije i Francuske (1502—1503). Prema tome, Dubrovnik, njegovi ljudi i brodovi ostajali su onih godina skoro jedini sigurni, a vrlo pogodni posrednici za useljavanje jevrejskih izbeglica u Tursku. Njima su se, svakako, Jevreji i poslužili, i to u znatnoj meri.

Interesantno je da se skoro sve nove vesti o preseljavanju na Balkan odnose na Solun. Ranije mi je bio poznat samo jedan sličan slučaj, i to u vezi sa Skopljem.² Radilo se o Samuelu Rikomi koji je u maju 1502. god. ugovorio s hercegovačkim kiridžijama da njega i njegovu družinu sa svim stvarima prenesu do Skoplja na 46 konja. Slične ugovore s kiridžijama sklapali su onih godina još neki Jevreji.

Prvi takav ugovor je od 21. aprila 1501, a sklopio ga je Radovan Velisalić, iz Cernice, s don Izakom Jakarom, don Davidom Jozefom i

² Isto, 47—48

njegovim sinom Jozefom da će ih na 7 konja poneti s porodicama i njihovim stvarima do Soluna, i to Izaka sa jednim konjem, Davida sa dva, a Jozefa sa četiri konja. Obavezao se da će svakome od njih dati 1/2 dukata zajma po konju, da će ih svake noći dovoditi na počinak pod sigurnim krovom, da će sam hraniti konje, da će svake subote počivati, a oni će mu za to davati jednu aspru po konju. U roku od osam dana po dolasku u Solun sva trojica putnika su bila dužna da Radovanu vrate dug i isplate 35 dukata.³

Nekoliko dana docnije, 24. aprila, sretamo u Dubrovniku još jednog Jevrejina sa ženom, koji je — verovatno — upravo tada stigao sa Zapada. Tog je dana „rabi Mair Hebreus“ otkupio dve haljine svoje žene Lune koje je bio založio kod nekog pomorca iz Cavtata. Verovatno je baš taj pomorac doveo u Dubrovnik ovu jevrejsku porodicu i tom prilikom je rabi Mair mogao biti prisiljen da zbog oskudice u gotovini založi dve haljine.⁴

Iduće 1502. god. prošlo je kroz Dubrovnik dosta Jevreja na putu za Solun. O njima saznajemo skoro isključivo na osnovu ugovora sa kirdžijama. U svim ugovorima pojavljuje se, s jedne strane, neko od Jevreja koji predvodi celu grupu izbeglica i koji u ime njih sklapa ugovor i plaća sve troškove, a — s druge strane — jedan predstavnik kirdžija ili pak neki Dubrovčanin kao organizator karavane. Imam utisak da su i na jednoj i na drugoj strani, u pojedinim slučajevima, postojali neki agenti, odnosno organizatori ovih poslova. Među Jevrejima su oni povezivali članove jedne grupe izbeglica, predvodili ih, vodili brigu o njima, pregovarali i ugovarali u ime njihovo i, možda, predavali ih nekom drugom pošto su ih dovodili do određenog mesta. Među kirdžijama, pak, slično je radio neki njihov čovek, organizator karavana, koji je mogao da bude i običan građanin Dubrovnika, a ne neki Hercegovac, kao što je to obično bivalo. Taj je lično pratio karavanu i stalno vodio brigu o njoj.

Prvi ugovor iz 1502. god. je sastavljen u utorak, 5. aprila. Tog je dana Ivan sin Nikole Roba, krojača, sklopio ugovor s Portugalcem Leonom, jevrejskim lekarom iz Lisabona, da na 22 konja prenese u Solun jednu skupinu Jevreja koja se tada nalazila u Dubrovniku i u njegovoj luci. Ivan se obavezao da konje unajmi od vlahi, ali da sam vodi i upravlja karavanom na celom putu. Jevreji će se brinuti za svoju ishranu, a Ivanu će dati za svakog konja po 5 1/2 dukata. Sav iznos će mu isplatiti u četiri rate, i to prvu u Foči, računajući vrednost dukata prema kursu one turske oblasti u kojoj se zateknu prilikom isplate. Ivan se, sa svoje strane, obavezao da svake subote celu karavanu zadrži na mestu gde se nađu, a za taj dan zadržavanja dobiće od lekara Leona za svakog konja po 3 aspre (akče), preko redovne kirije. Još se obavezao da će ovu karavanu voditi jedan ili više dana, koliko mu to bude moguće, ispred one druge karavane Jevreja, koja se upravo pripremala. Obećao je da

³ Dubrovački arhiv (dalje: DA): Diversa cancellariae 95. 64'—65. — ... cum dom Isahac Jacar, dom David Joseph et Joseph filio David, Hebreis...

⁴ Isto, 68'.

će svoju karavanu povesti već sutra, tj. u sredu, ili najdalje do nedelje. U slučaju da tako ne postupi, preuzimao je na sebe svu štetu koja bi iz toga mogla da nastane. Ali, ako Jevreji ili neki od njih ne budu hteli da putuju s njime u pomenute dane, isplatiće mu ipak po 5 1/2 dukata za konje. Ako se neko od putnika razboli, karavana će stati i zadržaće se na tom mestu onoliko koliko to odredi lekar Leon, koji će zbog zadržavanja plaćati vlasima nešto odvojeno. Ako, pak, vlasi (kiridžije) ne budu hteli čekati, uzeće se konji od drugih, pa ako se za to bude moralo nešto više plaćati, razliku će nadoknaditi Leon. Ivan se još obavezao da u Solunu čeka na njega do deset dana, jer Leon namerala da se s njime vrati, a na račun kirije Ivanu je odmah isplatio 8 dukata.⁵

Iz ovog ugovora se vidi da se, pored ove karavane, onih dana pripremala iz Dubrovnika još jedna, verovatno za Solun, o kojoj nisam našao vesti u dubrovačkim izvorima. Mora da je to bila neka veća karavana, jer se inače ova od 22 konja nije trebalo da uznemirava da će zbog njenog putovanja u istom smeru biti ovoj otežan smeštaj ili snabdevanje.

Treću jevrejsku karavanu 1502. god. predvodio je već poznati Samuel Rikoma, koji je 9. maja ugovorio s nekim Hercegovcem da 21. maja dođe u Dubrovnik sa 46 konja.⁶ Na 5 konja će postaviti sedla za ljude,

⁵ Isto, 96, 3. — Verovatno je lekar Leon bio jedan od organizatora preseljavanja Jevreja u Tursku. — Kao primerak jednog ugovora o preseljavanju Jevreja donosim ovde ceo dokument:

Die V aprilis 1502

Joannes Nicolai dicti Rob sartoris de Ragusio super se et sua bona omnia promisit magistro Leoni de Lisbona, Portugalensi Ebreo medico, presenti et stipulanti in nomine suo proprio et nomine et vice suprascriptorum Ebreorum existentium ad presens in civitate et portu Ragusii per transitum causa eundi in Turchiam, esse conductor et ducere et comitari omnes suprascriptos Ebreos cum personis et rebus ipsorum super equis viginti duobus hinc usque Salonichium. Quos equos ipse Johannes promisit accipere a morlachis ad afflictum suis expensis propriis, et cum eis et super equis caricare personas et res dictorum Judeorum, et Salonichium conducere ad salvamentum, quantum ad equos et secundum eius possibilitatem per omnia loca viagii predicti, inviando et bene regendo consilio et lingua omnes predictas personas et res. pariter declarando quod ipsi Judei debent facere expensas cybarias sibi ipsis. Pariter contra vero dictus magister Leo et ceteri omnes suprascripti super se et omnia sua bona promiserunt dicto Joanni conductori dare et solvere pro eius mercede et salario pro quolibet et singulo equo ducatos auri quinque cum dimidio, ad usum et secundum cursum regionis Turchorum ubi erunt per viam, in quatuor paghis computari ducatos quinque cum dimidio auri pro singula paga ut supra (*cancellatum*: quod sint aspri ducenti octuaginta quinque in totum, val aspri 285 per ciascaduna paga de ducati 5 1/2), que paghe fieri debent hoc modo: prima pagha in Cozia et alibi pariter pro solvendo morlachis, prout erit oportunum et prout videbitur dicto magistro Leoni expedire. Item fuit pactum inter partes quod in die sabbati non debeant moveri de loco ubi reperientur per totam diem, et quod equi et persone debeant stare et quiescere in dicto loco ubi erunt singulo sabbati, et dictus Johannes debeat habere pro singulis equis singulo sabbato aspros tres de pluri ultra solutionem et mercedem supra sibi promissam a suprascriptis Judeis. Item promisit dictus Johannes ire unam diem vel plures quantum poterit cum dictis 22 equis ante alteram caravanam Judeorum que vult discedere nunc de Ragusio, et promisit die crastina discedere cum dictis equis, et personis, et rebus. Et si non discederet die crastina, promisit discedere die dominico proxime futuro omnio,

verovatno za žene i decu, a ostali konji prenosiče bale tkanina i ostale stvari za Skoplje. Trebalo je da Rikoma za svakog konja plati po 150 aspri, tj. oko 3 zl. dukata, a vođi karavane još i po tri aspre dnevno na ime nadnice. Međutim, „kako Jevreji po svom zakonu običavaju poštivati subotu“, karavana će se zbog toga zadržati na onom mestu gde se zateknu u petak naveče.

Iz ovog istog vremena imamo još vesti o prelasku Jevreja iz Italije u Tursku. Dve mletačke ratne galije su pokušale, 27. marta 1502, da napadnu jedan veći brod iz Ankone koji je doveo u Dubrovnik jevrejske izbeglice. Verovatno su među njima bili i oni Jevreji koji su prvih dana aprila kretali dalje za Solun.⁷ — Četvrtog aprila je neki Španac prijavio svom konzulu u Dubrovniku da je za vreme putovanja iz Apulije u Valonu, na jednom španskom brodu pobijeno i opljačkano 20 Jevreja, dok su po izjavama drugih bili samo opljačkani.⁸

Prvog jula 1502. izjavili su pod zakletvom David Longus, Izak Alfenderie i Abram Bensusan, španski Jevreji, da je prisutna Jevrejka zaista „Dona Cruxia de Albalá“, udova, na koju se odnosi menica koju je iz Napulja uputio, 8. aprila 1502, neki Španac svome bratu u Dubrovniku s nalogom da ovoj Jevrejki ili njenoj ćerci Steli isplati 230 zlatnih dukata, koje je u Napulju primio od udove Albale posredstvom Salomona Axamela⁹.

sub pena omnium damnorum et interesse secutorum et quae patientur dicte persone Judeorum. Et cum pacto quod si dicti Judei vel aliqua persona ipsorum non volet discedere die crastina aut die dominica proxime futura, quod dicti Judei qui non vellent ire dictis diebus, teneantur solvere dicto Joanni mercedem suam integram ducatorum quinque cum dimidio, et de plurimū vecturam equorum pro toto viagio prout ipse Johannes teneretur solvere per iter predictum. Item quod si aliquis per iter exeret, dictus Johannes cum dictis equis teneatur expectare tantum quantum dicit et volet magister Leo suprascriptus, solvente ipso Leone vecturas equorum morlachis, et si morlachi nolent expectare ibi, dictus magister Leo teneatur illis solvere, et si postea oportebit alios equos conducere, in tali casu si plus aliquid oporteret solvere pro vectura equorum de novo inveniendorum, magister Leo teneatur illud plus solvere. Item promisit dictus Johannes in Salonichio cum persona et equo suo expectare dictum magistrum Leonem dies decem expensis ipsius Leonis, qui intendit redire cum ipso Johanne Ragusium. Et dictus Johannes statim contentus et confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripto magistro Leone medico Ebreo ducatos anni octo in rationem et in partem solutionis, mercedis et salarii sui suprascripti. Renuntiando.

Die VIII aprilis 1502

Joannes Nicola Rob suprascriptus sponte et ex certa scientia accepit in socium et participem lucrorum, quae fient per ipsum de hoc viagio cum Judeis in presente contracto contrascripto nominatis, Jacob Vucotich parlabuchium oresentem et acceptantem et promitentem ad invicem ad gubernandum caravanam, personas et res Judeorum contrascriptorum et illis serviendum bene et fideliter more boni et fidelis socii. Declarando quod lucra quae fient debeant esse et dividi per dimidia inter ipsos socios et cuilibet ipsorum aequali portione, et similiter sit de damno, si quod erit, quod deus advertat. Pro quo Jacobo Pethar Vuxi Calimanich super se et omnia sua bona ad melius tenendum se constituit plegium et principalem debitorem si dictus Jacob bene et fideliter non se habere et gubernare, ut supra, et pro damno, si quod esset. Renuntiando.

⁶ Pogl. napomenu 2.

⁷ Tadić, Jevreji u Dubrovniku... 49.

⁸ Isto, 49—50.

⁹ DA.: Diversa cancellariae 96. 40.

Sličan slučaj desio se i 29. maja 1503. godine¹⁰. Toga dana su registrovane dve menice upućene iz Venecije u Dubrovnik 12. maja. Po prvoj menici trebalo je da se isplati 250 mletačkih dukata „gospođi Amadi, španskoj Jevrejki, bivšoj supruzi pokojnog Abrama Lafona Jevrejina“. Amada je imala 30 godina, bez četiri donja zuba, putovala je brodom nekog Krfljanina, a o njoj je trebalo da pruže sva potrebna obaveštenja Jevreji Mojsije Balafia i Magio de Chalo, koji su stigli istim brodom.

Druga menica se odnosila na ovog M. de Chalo, kome je trebalo isplatiti 200 mletačkih dukata. Znakovi njegova raspoznavanja su bili: imao je 45 godina, srednjeg je rasta i ranjen je u desnu nogu; sa sobom je vodio ženu i sina od 18 godina.

Četvrta velika karavana Jevreja ove godine kretala je iz Dubrovnika za Solun krajem meseca juna. Po ugovoru koji je Izak Lafono, portugalski Jevrejin (Isaach Lafono, Hebreus portugalisensis), sklopio 15. juna s Petrom vojvodom Rudina, Radmanom Benševićem iz Novog Pazara i s Dautom Turčinom iz Carigrada, trebalo je da ova trojica do 22. juna dovedu u Dubrovnik 80 konja, na kojima će u Solun preneti ovu grupu Jevreja i njihove stvari. Ugovorili su još „da svake subote počivaju“, da menjaju konje ako se neki konj premori, da Izak putem ishranjuje trojicu vođa karavane, da plati po 220 aspra (4 duk.) za svakog konja, da Dautu „dragomanu“ preda u Solunu 15 dukata, a u Dubrovniku da im unapred isplati 150 dukata. Sva trojica su obećala Izaku da će njega i ostale Jevreje i njihove stvari paziti i čuvati, kao da su njihovi. Pošto su zaista 22. juna doveli 80 konja, Izak im je, u prisustvu dubrovačkog kancelara, isplatio 8.100 aspra, tj. 150 dukata¹¹.

Prema ovim podacima zasad znamo da su iz Dubrovnika 1502. pošle četiri karavane s Jevrejima, od kojih tri za Solun, a jedna za Skoplje. U tri karavane bilo je 148 konja, a u četvrtoj pretpostavljam da ih je bilo bar dvadesetak, dakle ukupno oko 170 konja. Nije moguće utvrditi broj Jevreja koji su ovim karavanama prešli u Tursku, ali mora da ih je bilo bar dve stotine, kada im je bio potreban ovoliki broj konja za prenos žena, dece, a možda i staraca, kao i njihovih stvari. Sa više verovatnoće, međutim, moći će se utvrditi količina robe koju su sobom poneli.

Svaki konj je u ovakvim karavanama mogao da nosi po dve bale razne robe, tj. 120—140 kg otprilike. U svakoj karavani bilo je rezervisano po nekoliko konja za prenos ljudi, prvenstveno žena i dece. U onoj trećoj karavani od 46 konja rezervisano je u tu svrhu samo 5 konja, a to je, verovatno, bio slučaj i s ostalim karavanama. Prema tome, od 170 konja moglo je biti izdvojeno za prenos ljudi 15—20 konja, a oko 150 konja je prenosilo njihove stvari. Prema tome konji su mogli da ponesu oko 200 kvintala razne robe, tj. oko 2 vagona, što je svakako predstavljalo veliku vrednost. Pogotovu što se iz nekih drugih izvora zna da su Jevreji-izbeglice prelazeći u Tursku sobom nosili, u prvom

¹⁰ Isto, 187, 188.

¹¹ Isto, 300.

redu, razne tkanine kupljene na Zapadu. Na taj način su svoj novac investirali u robu koja se u Turskoj mogla dobro prodati, pa su od zarade na tome podmirivali i deo troškova svoga puta. Verovatno su, pored tkanina, donosili sa Zapada i druge stvari za prodaju.

Ali, u Tursku su prelazili i oni Jevreji koji nisu imali sredstava da kupuju neku trgovačku robu, ni da plaćaju posebne karavane, kao i oni čiji ugovori s kiridžijama nisu registrovani ili još nisu pronađeni. Isto tako mora da je među njima bilo mnogo više one obične sirotinje koja je spasavala svoje gole živote i u Turskoj tražila bolje uslove i miran život. To su oni koji su prolazili kroz Dubrovnik i druge luke, a nisu za sobom ostavljali traga u pisanim izvorima, pa se za njih i ne zna. Verovatno je takvih bilo znatno više od onih drugih, što se naslućuje i po nekim dubrovačkim izvorima koji uzgred govore o boravku i prolasku takvih jevrejskih izbeglica tokom 1502. godine. Oni su, naravno, peške odlazili u Tursku, a nije isključeno da su se ponekad priključivali nekoj izbegličkoj ili običnoj trgovačkoj karavani, da bi u društvu s ostalima lakše i sigurnije prošli kroz balkanske zemlje.

Iz 1503. godine znam samo za jednu jevrejsku karavanu, i to za Solun¹². Karavanu je organizovao i predvodio Petar Vlahov, Dubrovčanin, a s jevrejske strane su s njime ugovarali lekar Konsilio, iz Kornjeta (magister Consilius-Consoglio, medicus de Corgneto), Samuel iz Pezara i dva španska Jevreja: Leon Almalekvi i Noe Almaharen (Leo Almalequi et Noe Almacharen). Za ovu poslednju dvojicu se u ugovoru kaže „da su sada stigli u njihovom društvu” (Konselja i Samuela) u Dubrovnik. Petar se ovim ugovorom, sklopljenim u nedelju, 19. marta, obavezao da do iduće subote dovede 50 konja, pa i dva-tri više, na kojima će poneti njihovu robu, a na neke će postaviti košare za prenos žena i dece. Njegova je dužnost bila da Jevreje putem brani od svake opasnosti i neprijatnosti, i da se za njih brine. Obećavao je još „da se zaustavi i čeka s karavanom svake subote koja ih zatekne na putu, a isto tako i osam dana njihove Pashe „azimi”, bez ikakvog plaćanja preko onoga što su ugovorili; naime, pomenuti Jevreji obećavaju Petru 6 dukata po svakom konju.”

I ovu karavanu sa pedesetak konja ubrajam među veće, i po broju izbeglica i po količini robe koju je mogla da prenese. Pada, međutim, u oči da od pet karavana iz 1502—1503. samo jedna nije išla za Solun. To nikako ne znači da tokom ove dve godine nije bilo jevrejskih izbeglica koji su polazili i u neke druge, verovatno bliže turske gradove. Za takve prelaze, možda, nije bilo potrebno formirati posebne karavane, ni koristiti veliki broj konja, ni specijalno vodstvo. Zatim, u Srbiju, zapadne delove Makedonije i Bugarske polazile su često manje skupine poslovnih ljudi, pa su se Jevreji-izbeglice mogli uklapati u takve karavane i s njima se prebaciti u Tursku. Teže je to bilo za putnike za Solun, kuda su Dubrovčani, a i njihovi hercegovački susedi, retko odlazili. Ovoliko spominjanje Soluna u vezi s Jevrejima u dubrovačkim izvorima 1502—1503. verovatno je i posledica tursko-mle-

¹² Isto 157.

tačkog rata, kada su bile prekinute veze Mlečana s turskim lukama, pa su Jevreji-izbeglice bili prisiljeni da se više služe drugim lukama. A i francusko-španske borbe u Južnoj Italiji mora da su na to uticale. Interesantno je, međutim, da se tada Jevreji nisu stalno zadržavali u Dubrovniku u većem broju. Izgleda da ih onda Dubrovčani nisu rado primali, na što ukazuje i proces protiv nekolicine jevrejskih izbeglica, u avgustu 1502, u vezi s tobožnjim ritualnim umorstvom¹³. Naročito na to ukazuje svirepo ubistvo lekara Mojsije, koji je bio u dubrovačkoj službi, a koga su optužili da je za to znao. Ovaj nepovoljan stav Dubrovčana prema Jevrejima ublažavali su pozivi sultana da prema njima budu pažljivi i naklonjeni, i da ih slobodno puštaju za Tursku, kao i stav pograničnih turskih predstavnika koji su se zauzimali za Jevreje. Tek donekle, kada su u Dubrovnik pristizali Jevreji u sve većem broju, izmenili su Dubrovčani svoj stav prema njima, dozvolili su im da se nastane u njihovom gradu i tek tada je rešeno da se za njih formira geto (22. aprila 1540).

2. Gracija Nasi — Beatrice de Luna

Polovinom XVI veka Gracija Nasi je bila jedna od najpoznatijih Jevrejki svoga vremena. Pripadala je veoma uglednoj i bogatoj porodici portugalskih marana, koja je potajno ostala verna veri svojih otaca. Iz Lisabona, gde je rođena 1510, prešla je u Anvers 1536, jer se bojala inkvizicije koja se tada uspostavljala u Portugalu. U Anversu joj je baš te godine umro muž, Francisko Mendes, vlasnik jedne od najvećih trgovačko-bankarskih kuća Flandrije. Upravu nad imovinom preuzeo je njegov brat Diego, inače muž Gracijine sestre Briande. U Anversu je Gracija uživala veliki ugled i zbog svog bogatstva i razgranatih veza, kao i zbog svojih velikih sposobnosti, a i vanredne lepote. Među Jevrejima, pak, uživala je duboko poštovanje kao velika dobročiniteljka, kao mecena jevrejske književnosti, zaštitnica progonjenih Jevreja i kao verni član njihove verske zajednice.

Gracija i njena šira porodica nisu se osećali sigurnima u Flandriji. Kao neiskreni marani, a veoma bogati, bili su stalno u opasnosti da im državne vlasti ne otmu porodično imanje. U to je umro Diego, koji je pred smrt odredio Graciju za jedinu upraviteljicu celokupne svoje i njene imovine. Ostale su samo dve sestre sa po jednom ćerkom, a uz njih još i Josef, njihov mladi sinovac. Svi odluče da potajno napuste Flandriju (1544), pa preko Nemačke, Liona i Milana pređu u Veneciju. Uspele su da onamo prebace i veći deo svoje imovine, na čemu je mnogo radio njihov sinovac Josef Nasi-Miquez.

U Veneciji, kao i ranije u Lisabonu i Anversu, Gracija je bila stalno u vezi s Jevrejima i maranima, i u svakoj prilici se mnogo brinula za njih. Ali je i u Veneciji njeno veliko bogatstvo izazivalo zavist i pohlepu drugih, i ona se nađe u vrlo teškoj situaciji. Zato, radi veće sigurnosti, Gracija se skloni u Feraru (1550), gde počne da otvoreno živi kao prava Jevrejka. Ona je, izgleda već od ranije, imala nameru da pre-

¹³ Tadić, Jevreji u Dubrovniku . . . , 108 i d.

de u Tursku, gde je mogla da živi slobodno i u miru od bilo kakvih progona. Feraru je napustila u avgustu 1552, a u Carigrad je stigla u proleće 1553. godine. Na tom putu je prošla i kroz Dubrovnik, gde je bila vrlo lepo primljena; odatle je, verovatno kopnom, stigla u svoju novu postojbinu.

Gracija, koja je poznatija pod svojim hrišćanskim imenom Beatriče de Luna-Mendes, po prelasku u Carigrad uživala je još veći ugled i vršila još jači uticaj. Delimično to ima da zahvali svom sinovcu Josefu Nasi, koji se u avgustu 1554. venčao s njenom ćerkom Briandom. Josef je bio prijatelj prestolonaslednika Selima, a kao veoma sposoban finansijer postao je uticajna ličnost na Porti. Docije je od sultana Selima (1566) dobio u zakup neka jegejska ostrva i titulu vojvode Naksosa.

Ranije se nije znalo kada se Gracija Nasi preselila u Tursku. U svojoj knjizi o dubrovačkim Jevrejima (str. 322) kazao sam da je to bilo 1553. To isto je kasnije utvrdio i prof. C. Roth¹. Ne zna se, međutim, gde se zadržavala od napuštanja Ferare (avgust 1552) do dolaska u Carigrad (proleće 1553). Verovatno je neko vreme boravila u Ankoni, zatim u Dubrovniku, a ostalo je provela na putu. Za to vreme su se pojavila u Dubrovniku dva njena agenta i zamolila dubrovačku vladu da se utvrdi na koji će se način naplaćivati carina za njenu robu koja će prolaziti preko Dubrovnika (22. novembra 1552). To se, očito, odnosilo, u prvom redu, na svu onu robu koju je ona ispred sebe slala u Tursku, kao što smo videli da su radili i drugi Jevreji, pola veka ranije, kada su, prelazeći na Istok, jedan deo svoje imovine ulagali u raznu robu, prvenstveno u tkanine. U ovom slučaju se, možda, radilo i o onoj redovnoj trgovini koju je Gracija docije nastavila da vodi preko Dubrovnika, o kojoj sam u svojoj knjizi doneo nekoliko podataka.

Njen sinovac i zet Josef Nasi spominje se, koliko zasad znam, samo uzgred u dubrovačkim izvorima. Nedavno sam, međutim, našao u Mletačkom arhivu nekoliko interesantnih vesti u vezi sa jednom aferom u kojoj su bili upleteni i on i još neki članovi porodice Nasi.

Za vreme boravka ove porodice u Veneciji bilo je došlo do oštrog sukoba između sestara Gracije i Briande oko upravljanja porodičnim imanjem. Brianda je tada sestru prijavila da potajno živi kao prava Jevrejka, pa su je vlasti zatvorile i umalo što joj nije bilo konfiskovano celo imanje. Na intervenciju sultana mletačka je vlada oslobodila i dozvolila joj da sa ćerkom pređe u Feraru. Pošto se pomirila sa sestrom, napustila je Veneciju, dok je Brianda i dalje tu ostala skupa sa svojom mladom ćerkom Gracijom, inače zvanom i Beatriče. Ali, izgleda, odnosi između ove dve sestre nisu ni kasnije bili najbolji; ponovo je dolazilo do spora oko upravljanja i podele njihove imovine.

Kada je Gracija napustila Feraru i spremala se da pređe u Tursku, došlo je u Veneciji do jedne afere koja je jako uznemirila mletačku vladu. Verovatno se tada Gracija nalazila u nekoj italijanskoj luci, čekajući da pređe u Dubrovnik.

¹ Cecil Roth, *The House of Nasi — Dona Gracia*. Philadelphia 1947, 83 i d. — Podatke o Graciji Nasi i njenoj porodici donosim prema ovom delu prof. Rotha i onom koje spominjem u nap. 4, kao i prema svojim „Jevrejima u Dubrovniku...“, 315—325.

Uveče 16. januara 1553, prema saopštenju mletačke vlade, „neki Španac Joan Miches, s nekoliko nepoznatih ljudi, ušao je u kuću gospođe Briande Mendes i silom ugrabio i odveo njenu jedinicu Beatricu“. Mletačka vlada je odmah, ujutro 17. januara, o tome izvestila zapovednika svoje ratne mornarice na Jadranskom moru. „Ova je otmica veoma jako uznemirila vladu, koja je preduzela istragu da bi se otkrili saučesnici i da bi ih mogla uhvatiti, a i da bi se saznalo kuda je devojčica odvedena“. Njena majka je sumnjala da je mlada Gracija-Beatrice odvedena prema Dubrovniku ili nekuda morem, pa je zbog toga vlada naredila komandantu da sve preduzme da bi nešto o tome saznao, a ukoliko uhvati otmičare s devojčicom ili bez nje, neka ih odmah pošalje u Veneciju. Idućih dana je vlada o ovome obavestila svoje vlasti u Kjođi (Chioggia), kao i namesnika papske provincije Romanje, moleći ga da se otmičari uhvate i skupa s devojčicom vrate u Veneciju.

Iz ovih vladinih obavještenja² se saznaje da je sve ovo izveo Joan Miques, pod kojim imenom je tada u hrišćanskom svetu bio poznat Josef Nasi. Njemu su pri tom pomogli brat Bernardo Miches, zatim Alessandro Calaso, Ferando Rodriga i Rodrigo Numes, sluga Briandin, koji im je otvorio kućna vrata. Devojčica je imala 12 godina, a njen miraz se u Veneciji cenio na 100.000 škuda; otmičari su sobom poneli oko 4.700 škuda. Iz Venecije su pošli prema Romanji, u nameri da se probiju do Ankone, gde se, verovatno, tada nalazila Gracija Nasi. Međutim su papske vlasti uhvatile otmičare s devojčicom u Faenci, jugoistočno od Bolonje, pa ih je namesnik Romanje poslao u Ravenu, gde su malu Graciju-Beatrice dobro čuvali, a otmičare držali u zatvoru, dok ne stignu papina naređenja. O tome je namesnik pismom izvestio Briandu i mletačku vladu, 22. januara. Istovremeno se vlada obratila svom poslaniku u Rimu da zatraži papinu intervenciju, moleći da im se predaju i devojčica i otmičari. Ova pisma, kao i poslanikove odgovore, prenosili su veoma brzi kuriri, što se inače dešavalo samo u vrlo važnim i hitnim slučajevima. Papa je odmah pristao da se devojčica vrati u Veneciju, s time što se imala predati njenom vaspitaču koga je Brianda, kao svog punomoćnika, bila poslala u Romanju. O otmičarima je papa, najpre, kazao poslaniku da će naknadno odlučiti, a nekoliko dana zatim je odbio da ih preda mletačkim vlastima. Ova papina odluka je nepovoljno primljena u Veneciji, ali su papske vlasti ipak pri tome ostale. Joan Mikez, odnosno Josef Nasi, kao i ostali, bili su kasnije pušteni na slobodu i braća Nasi su uskoro prešla u Tursku³.

Otmica male Beatrice bila je, svakako, uperena protiv njene majke Briande. Ona je dotad više puta dolazila u sukob sa svojom sestrom Gracijom, u prvom redu zbog toga što je prema testamentarnoj volji Diega trebalo da Gracija upravlja imovinom do punoletstva njegove kćeri Gracije-Beatrice, a i zato što je polagala pravo na polovinu svega onoga što su za sobom ostavili njihovi muževi. Biće da je Gracija bila

² Pisma se nalaze u Drž. arhivu u Veneciji — Archivio di Stato (dalje: A.S.V.) u seriji Capi del Consiglio dei Dieci. Lettere. Fa 54 (1552).

³ Verujem da bi se daljim ispitivanjem mletačkih izvora našlo još grade o ovoj otmici.

nezadovoljna Briandom i zbog njena načina života, koji nije bio besprekoran, kao i zbog njenog karaktera. Zato su, verovatno, i Gracija i Josef Nasi hteli ili da odvoje od nje i sobom povedu u Tursku njenu ćerku ili da ovom otmicom prisile Briandu da i ona napusti Veneciju i uopšte hrišćanski svet, i da ih sledi u Carigrad. Na Istoku, u svojoj blizini, mogli su je lakše kontrolisati i sprečiti da se veliko bogatstvo ko zna kuda raznese. Nije, međutim, isključeno da je i mala Gracija-Beatriče dobrovoljno pošla za svojim otmičarima. Teško je, naime, verovati da se njoj nije pružila prilika od Venecije do Faence da zatraži nečiju zaštitu i pomoć, ako je zaista silom bila odvedena. Njena majka, međutim, odlučno se suprotstavila pokušaju otmice, tražila je intervenciju vlasti i, sumnjajući u svoju sestru Graciju koja je već bila na putu za Istok, upozorila Mlečane da je i mala Beatriče-Gracija, verovatno, povedena morem, možda prema Dubrovniku, kuda je i njenu sestru vodio put. Docnije je i Brianda prešla u Carigrad, ali nije poznato ni kada, ni pod kakvim prilikama, i uopšte se malo zna o njenom životu u Turskoj. Mlada Beatriče-Gracija se u Carigradu udala za brata Josefova, dakle za onoga koji je učestvovao u otmici. Možda je do otmice i došlo zbog njihove ranije ljubavne veze. Tako su dva brata Nasi uzeli za svoje žene dve najbliže rođake, što je dovelo do spajanja velikog bogatstva porodica Nasi i Mendes.

Zbog ove otmice Josef Nasi se kasnije nikada više nije smeo da pojavi na teritoriju Mletačke Republike. Čak ni onda kada je u Carigradu zauzimao visoke položaje, stekao veliki ugled i vršio jak uticaj na Porti. Kada se jednom prilikom za njega zauzimao prestolonaslednik Selim, i od mletačke vlade za braću Nasi molio dozvolu ulaska u Mletačku Republiku, dužd je Selimovu molbu odbio i u pismu napao Josefa. Ovaj je to pismo pokazao mletačkom poslaniku u Carigradu 1565. i pri tome ga uveravao kako je on umirivao Selima, koji se zbog toga ljutio i bio nezadovoljan ovakvim odgovorom. Objašnjavao je Selimu da su na ovakav stav mletačkog dužda uticali izvesni privatni razlozi. Inače, Josef je tada dokazivao poslaniku kako su i on i njegov brat uvek bili naklonjeni Veneciji i samo žele da ponovo steknu njenu naklonost.

Tražeci razloge za izgon Josefa Nasi iz Mletačke Republike, Cecil Roth⁴ i neki drugi iznose razne pretpostavke. Sada, međutim, pošto nam je poznata ova afera u vezi s otmicom male Beatriče-Gracije, jasno je da samo u tome možemo videti uzrok onakvog stava mletačkog dužda prema Josefu Nasi i njegovom bratu.

3. Mletačko-jevrejski odnosi za Kiparskog rata (1570—1573)

Čim je između Turske i Venecije izbio rat za Kipar, prekinute su direktne trgovinske veze između ove dve države. Time su naročito bili pogođeni Jevreji iz Turske, koji su u svojim rukama držali znatan deo

⁴ C. Roth, *The House of Nasi — The Duke of Naxos*, Philadelphia 1948, 37—38, 235.

spoljne trgovine. Bili su oštećeni još i zato što su se neki od njih u tom času zatekli na teritoriju Mletačke Republike. Jer, čim su u Veneciji primljene vesti o prvim napadima Turaka na Dalmaciju, Senat je doneo zaključak, 6. marta 1570, da se svi levantski Jevreji i ostali turski podanici interniraju, a njihova imovina zapleni¹. Sudeći po nekim spiskovima, očigledno nepotpunim, tom prilikom je stradao dosta veliki broj Jevreja, što je najbolji znak da su oni tada igrali značajnu ulogu u trgovini između Turske i Venecije.

Za njih se zauzela jevrejska opština u Veneciji i pomagala ih, mada je i sama preživljavala dosta teške dane. Rat protiv Turske nije u Veneciji izazvao samo protivtursko, nego je pojačao i antijevrejsko raspoloženje nekih slojeva mletačkog društva, i to iz više razloga. Među ostalim i zato što su Mlečani znali da im Josef Nasi nije naklonjen i da svoj veliki uticaj na Porti, posle Selimova stupanja na presto (1566), koristi ponekad i na štetu mletačkih interesa. Neki su ga čak okrivljavali kao podstrekača onog velikog požara ratnog arsenala u Veneciji (1569), koji je prouzrokovao ogromnu štetu i oslabio ratni potencijal Mletačke Republike. Koristeći tu nezgodu Venecije, sultan Selim je od Mlečana zatražio ostrvo Kipar, što je — kako se govorilo — učinjeno po savetu Josefa Nasi. Pošto je rat izbio, Venecija je s velikim nepoverenjem gledala na njega, a i na ostale Jevreje. Mletački poslanik iz Rima je upozorio napuljskog namesnika, početkom juna 1570, da je sa Krfa primio obaveštenje da je Josef Nasi poslao u Apuliju, kao svog uhodu, nekog poislamljenog Talijana, koji će ga preko nekih Turaka u Dubrovniku obavješavati o svemu što se događa u Italiji².

Međutim, pošto je obustavljena trgovina između Turske i Venecije, levantski Jevreji nisu prekidalili veze s ostalom Italijom. Oni su nastavili da tokom celoga rata trguju s tom zemljom, pa su u znatno većem broju nego ranije skrenuli na Dubrovnik u Ankonu, kao i na ostale jadranske luke u papskoj državi. U Dubrovniku se za vreme rata sretalo mnogo jevrejskih trgovaca sa raznih strana, najviše iz Turske, a sa njih mešetara među njima bilo je oko 30. Ova trgovina Jevreja preko Dubrovnika naročito je koristila Ankoni, čime su se znatno povećali prihodi pape, koji je kao saveznik Venecije i Španije takođe bio u ratu s Turcima.

Mlečani su krivo gledali na ovu trgovinu s Levantom, pogotovo što se vodila preko dve jadranske luke koje su već otprile bile konkurenti Venecije. Zato su pokušavali da na razne načine ometaju ili da sasvim prekinu na Jadranskom moru trgovinski promet s Istokom. Predlagali su svojim saveznicima da se zaposedne Dubrovnik, da ga ne bi tobože zauzeli Turci, a u Rimu su u više navrata protestovali što Jevreji i drugi turski podanici slobodno borave i trguju u Ankoni. Mlečanima su na ruku išli i uskoci, njihovi tadanji saradnici i saveznici, koji su se bili naročito okomili na dubrovačke brodove i jevrejsku robu. Po Jevrejima su oštro udarili Mlečani, što je očiti znak da su im svojom trgo-

¹ A.S.V.: Senato, Mar. Registro 39, 118—119.

² Isto: Senato III (Secreta). Dispacci da Roma, Fa 5 (1570), 257.

vačkom aktivnošću bili postali ozbiljni takmaci. S drugim trgovcima, međutim, pa ni s Dubrovčanima, nisu uvek tako postupali. U dva-tri maha je mletačka vlača oštro istupila i zaštitila dubrovačke brodove i njihovu robu od nedozvoljenih postupaka zapovednika svojih ratnih galija. Tako su u julu 1571. god. bili kažnjeni i neki uskoci da veslaju na ratnim galijama zato što su napali jedan dubrovački brod. Tom prilikom je vlada naredila da se svima, osim otvorenim mletačkim neprijateljima, mora osigurati sloboda plovidbe po Jadranskom moru³.

S Jevrejima, naprotiv, stalno su loše postupali, a posle velike pobe-
bede kod Lepanta (7. oktobra 1571) su rešili da u roku od dve godine
svi Jevreji moraju da napuste Veneciju (14. decembra). Mlečanima je
naročito smetala pojava i aktivnost Jevreja u Ankoni. Protiv toga je pro-
testovao kod pape mletački poslanik Đ. Soranco (Giovanni Soranzo),
već u oktobru 1570. godine⁴. Tom prilikom je zamurio papi što jevrejski
trgovci iz Turske slobodno dolaze u tu luku i neometani se vraćaju svo-
jim kućama, što bi svakako trebalo da se zabrani. Papa mu je odgo-
vorio da se ne radi o Turcima, nego o Jevrejima, koji se mogu primati,
i zamurio je Mlečanima što su neke od njih uhvatili na povratku iz An-
kone. Soranco se branio da to nije izvršeno na teritoriju papske države,
već u Šibeniku, i prema tome su Mlečani imali pravo da tako postupе.
Papa je, međutim, odgovorio da se to nije smelo uraditi s Jevrejima
koji su bili samo na prolasku, a zatim je dodao da su Mlečani, uostalom,
morali imati obzira i prema njemu. „Ali vi hoćete da samo Venecija
trguje, dok ostalima želite da to pravo oduzmete.“⁵ Poslanik je, pak,
uveravao papu kako se ne bi smelo dozvoliti Jevrejima da tursku robu
prenose na Zapad, jer se tako daje prilika Turcima da svoje proizvode
prodaju sigurno, dok je, na drugoj strani, to isto pravo hrišćanima
uskraćeno. Uostalom, nastavljao je Soranco, papa je član saveza i prema
tome neprijatelj Turaka, pa bi trebalo da iz svoje države otera Jevreje,
„a ne da favorizuje ovaj svet koji je toliki neprijatelj hrišćanskog ime-
na.“ Na to je — javlja Soranco — Njegova Svetost odgovorila: „Oni bo-
rave u Ankoni i imaju naše salvuskondukte, pa bi bar to trebalo da se
uzima u obzir.“

Dva meseca docnije papa je zamurio poslaniku što su mletačke
galije zaplenile jedan dubrovački brod na povratku iz Ankone. Posla-
nik se branio dokazujući da je na njemu bila roba Turaka i Jevreja. Papa
je, naprotiv, tvrdio da to nije tačno, jer je brodski teret pripadao hri-
šćanima, a da Mlečani stalno dokazuju kako je neka roba turska i je-
vrejska samo da bi je mogli pleniti. Papa je ljutito nastavljao: „Nije lepo
tako nešto raditi, i sigurno je da to nećemo dozvoliti. To nije pošteno.“
Videći papu jako uzrujanog, poslanik je smatrao da je bolje prekinuti
dalji razgovor. Ali, papa nije popuštao i nekoliko dana docnije je po-
novno zahtevao da se sva oduzeta roba vrati⁶.

³ Isto: Senato, Deliberazioni (Secreta), Reg. 77, 114.

⁴ Isto: Senato III (Secreta). Dispacci da Roma Fa 6. 55.

⁵ Isto, fol. 262.

⁶ Isto, fol. 278.

Međutim ni Mlečani nisu popuštali. Krajem januara 1571. poslanik je ponovo nadugačko objašnjavao papi od kolike je štete ne samo za Mletačku Republiku, nego i za celo hrišćanstvo, što se i dalje vodi trgovina s Turskom, i što „neprekidno plove brodovi iz Ankone i Dubrovnika, koji prenose i sva obaveštenja o onome što se radi, specijalno u Rimu i Veneciji“. Papa mu je odgovorio da i Mlečani puštaju levantske Jevreje da trguju u Veneciji, pa kada oni oteraju sve Jevreje iz svoje države, i on će ih prognati iz Ankone i Rima, i iz svih ostalih mesta⁷.

Ovakvo istupanje Pija V na obranu Jevreja, kao i njegove izjave u vezi s time, veoma su interesantne. Pije V je danas svetac katoličke crkve, istakao se kao veliki zagovornik i organizator hrišćanskog saveza protiv Turske, i kao propovednik neke vrste krstaškog rata protiv nje. Pre nego što je izabran za papu bio je poznat kao kardinal Gislieri (Ghislieri), član dominikanskog reda, i kao inkvizitor u Rimu.

Poznavajući njegov raniji rad i život, iznenađuje njegov stav prema Jevrejima 1570—73. godine. Očito je, što se vidi i iz njegovih izjava, na njega uticala ona materijalna korist koju su papski državni prihodi imali od jevrejske trgovine. S druge strane, Mlečani su se bili okomili na Jevreje baš zato što su tu korist vukli drugi, a ne oni. Odatle, onda, ona papina humanost, odnosno mletačka netrpeljivost.

Mlečani su za celo vreme tursko-hrišćanskog rata nastavljali da loše postupaju s Jevrejima na koje su nailazili na moru. Tako su prvih dana maja 1571. uhvatili na kraju Pelješca neki brod koji je iz Ankone prenosio za Dubrovnik jednu veliku skupinu Jevreja, verovatno izbeglica za Tursku. Između njih su odabrali 70 ljudi i porazmestili ih po galijama kao veslače, a nesposobne između njih, kao i svu robu, ostavili na Hvaru. Pošto se za njih zauzeo vojvoda Urbina, mletačka vlada je naredila 2. jula da se odmah svi nesposobni puste da idu kuda hoće, a da se veslači, uz platu, zadrže na galijama do kraja oktobra, jer se zbog rata osećala velika nestašica u veslačima. Tada je oslobođena i roba Jevreja, ali ne onih koji su bili iz Turske⁸. Tri meseca kasnije, 7. oktobra, došlo je do velike pomorske bitke kod Lepanta, pa nije isključeno da su i ovi jevrejski veslači ili bar neki od njih učestvovali u toj bici.

Pošto se hrišćanski saveznici nisu nikako koristili svojom velikom pobedom kod Lepanta, popuštalo je njihovo borbena raspoloženje i slabili su njihovi međusaveznički odnosi. Mlečani su, pak, veoma teško podnosili prekid trgovine s Levantom, jer je to za njih predstavljalo ogroman materijalni gubitak. Zato su već tokom 1572. povelili tajne pregovore s Turcima i bez znanja svojih saveznika sklopili mir (7. marta 1573).

Dok su još bili u ratnom stanju, ali su vodili tajne pregovore, Mlečani su nastavili da sprečavaju trgovinu Jevreja na Jadranskom moru. Na to ukazuje i njihovo istupanje protiv nekog Ankonitanca koji je bio

⁷ Isto, fol. 349^r.

⁸ A.S.V.: Senato. Mar. Reg. 40. 53.

kupio jedan manji brod i naoružao ga, tobože, da s njime učestvuje u vojnim akcijama, a u stvari da prenosi Jevreje i njihovu robu u Dubrovnik, Ankonu i ostale luke. Nezadovoljna time, mletačka vlada je 1. novembra 1572. naredila knezovima svih svojih dalmatinskih gradova da uhvate ovaj brod, čim se za to ukaže prilika, da vlasniku isplate njegovu vrednost i da hrišćanima dozvole da svoju robu nose kuda hoće, ali da Jevreje i njihovu robu zadrže⁹.

Mesec dana docnije zapovednik mletačke mornarice u Jadranskom moru zaplenio je robu Jevreja koja je prenošena u Ankonu¹⁰. Odmah posle toga protestovao je u Veneciji papin predstavnik i ukazivao da se ne radi o jevrejskoj, nego o hrišćanskoj robi. Međutim, ova se zaplenjena roba već bila počela da rasprodaje, dok je jedan brod s tobože jevrejskom robom bio odveden u Šibenik¹¹. Mletačkoj vladi je sve to bilo neprijatno, s jedne strane, iz obzira prema papi, kako je sama saopštila svome komandantu mora, a — s druge strane — u Veneciji se već radilo na prekidu neprijateljstva i na normalizovanju odnosa s Turskom, što je moralo da dovede i do izmene stava prema Jevrejima.

Uskoro je i do toga došlo. Po zaključenju mira, mletačka vlada je povukla onu svoju odluku od 14. decembra 1571: da se oteraju svi Jevreji iz Venecije. Nove prilike u Mletačkoj Republici i u svetu tražile su da se drukče postupa s Jevrejima koji su igrali važnu ulogu u trgovini s Levantom, a neki njihovi ljudi i dalje vršili politički uticaj na Porti. Ovo su Mlečani imali prilike da oseće i u samoj Veneciji, jula 1574. Tada je na veoma svečan način primljen u duždevoj palati predstavnik sultana Selima, i to Jevrejin Solomon Aškenazi, njegov lični lekar, koji se rodio u Uđinama, a završio medicinu u Padovi. Pojavu jednog svog čoveka u ovako važnoj misiji pozdravili su mletački Jevreji s najvećim oduševljenjem i ponosom, naročito posle svega što su doživeli za poslednje tri-četiri godine.

Tada se, izgleda prvi put, približio Veneciji i jedan Jevrejin, čije će se ime za idućih tridesetak godina često pojavljivati u mletačkim, a i u drugim savremenim izvorima. On će krajem XVI veka mnogo doprineti da se održe, čak i prošire stare ekonomske veze Venecije s Turskom. To je bio Danijel Rodrigez (Rodriga), izgleda levantski trgovac, koji se za vreme rata 1570—73. javljao, naizmenično, u Dubrovniku i na ušću Neretve¹². Rodrigez je docnije dao predlog da se Split koristi kao tranzitna luka za trgovinu s Turskom, a krajem XVI veka je predlagao da se u Veneciji organizuje jedno veliko preduzeće za trgovinu afričkim šećerom.

Prvih dana januara 1574. Rodrigez (Daniel Rodriga) se našao u Veneciji, i to u času kada je stigla vest da je u Skoplju i drugim mestima ponovo obustavljen izvoz robe iz Turske. Ovo je jako zabrinulo Mlečane, a zainteresovalo, naravno, i Jevreje. Rodrigez se ponudio

⁹ Isto, Senato. Deliberazioni (Secreta), Reg. 78, 137.

¹⁰ Isto, fol. 155.

¹¹ Isto, fol. 167—167'; 7. januara 1573.

¹² Tadić, Jevreji u Dubrovniku..., 92—94 i d.

da „oprezno pređe u tursku zemlju da izvidi i ispita istinu“. Veće desetorice je o tome raspravljalo na sednici od 13. januara i zaključilo da se njegova ponuda prihvati, i da se čim pre onamo uputi davši mu u tu svrhu 100 dukata¹³.

Rodríguez je, odmah posle toga, prešao na Balkan i uskoro se javio knezu Kotora, kome je učinio pismeni predlog u vezi s povlačenjem tursko-mletačke granice u Dalmaciji¹⁴. Prepis njegovog pisma poslalo je Veće desetorice komandantu mornarice, 16. marta 1574, i naredilo mu da odmah pođe na Hvar i odatle pošalje na ušće Neretve neko poverljivo lice koje će pozvati Rodrigeza na dogovor u Hvaru. Kada se nađe s njime, komandant će mu zahvaliti na usluzi koju je učinio prenoseći ponudu bosanskog sandžaka Ferhat-bega i turskog predstavnika za povlačenje granice. Vlada mu je poručila da je uvek spremna da nagradi sve one koji joj učine neku uslugu, ali u ovom slučaju ne može da kaže kolika će nagrada biti, jer joj još nije poznato kakvu su uslugu voljna da joj učine ova dva Turčina. U svakom slučaju, vlada želi da se uspostave stare granice u Dalmaciji, pa će visina nagrade zavisiti od stepena ostvarenja ove njene želje. Inače, biće potrebno da zbog čestog informisanja Rodríguez stoji u vezi s generalnim providurom Dalmacije ili s knezom nekog dalmatinskog grada, i neka ne odlazi u Kotor, jer je to nezgodno i daleko. Veće desetorice je i idućih meseci nastavilo da posredstvom Rodrigeza vodi pregovore s Ferhat-begom, a uz njega se pominjao još i neki kapetan Radišlija „Turč'n“. Mlečani su bili ponudili 20.000 dukata, ako se uspostave stare dalmatinske granice, a srazmerno manje, prema veličini usluge koju im ova dvojica učine. Međutim u Veneciji nisu bili sigurni da Rodríguez i Radišlija zaista govore u ime Ferhata. Zato su tražili da neki njihov poverljivi čovek, preko Dalmacije, dođe do sandžaka i s njime razgovara u četiri oka, a neće mu biti potreban tumač za turski, jer se onamo „većinom pregovara na slovenskom jeziku.“ Dajući ova uputstva generalnom providuru Dalmacije, početkom meseca maja, Veće desetorice mu je preporučilo da s Danijelom Rodrigezom nastavi „da održava veze s onom veštinom i ljubaznošću koja se traži, ne otkrivajući da se sumnja u njegov rad, kako ga ne bi učinili protivnikom naših interesa“¹⁵.

Uskoro se još jedan Jevrejin umešao u povlačenje dalmatinske granice. To je bio rabi Solomon Aškenazi, sultanov izaslanik, s kojim je mletačka vlada vodila duge razgovore o tome, ali ne znam s kakvim rezultatom¹⁶. Tako su Mlečani, na kraju, ipak bili prisiljeni da se obrate za intervenciju i pomoć onim istim levantskim Jevrejima, protiv kojih su tokom kiperskog rata onako oštro istupali. Vredelo bi ispitati koliko je ovo posredovanje Jevreja donelo Veneciji koristi, a u Mletačkom arhivu, koliko sam mogao da vidim, naći će se bogata dokumentacija i za to.

¹³ A.S.V.: Consiglio dei Dieci, Secreta, 10, 163.

¹⁴ Isto: Secreta 11 (1574—1578), 4'.

¹⁵ Isto fol. 8, 10, 12 i d.

¹⁶ Isto, fol. 14, 22—24, 25.

4. Jevreji i splitska luka u XVI—XVII veku

Godine 1577. Danijel Rodrigez je predložio mletačkoj vladi da se u Splitu podignu neke zgrade i osposobi deo luke za oživljavanje tranzitne trgovine između Turske i Venecije. U tu svrhu je trebalo da se sprovedu i neke reforme carinske tarife¹. Ovaj predlog je pao u vreme kada je trgovina Mlečana s Istokom bila osetljivo oslabila i kada su na turskom tržištu počeli da sve aktivnije istupaju trgovci raznih zapadnih naroda. Zato je vlada rado prihvatila Rodrigezov plan, ali — usled raznih smetnji i ne mnogo važnih razloga — s njegovim ostvarenjem se otežalo do devedesetih godina XVI veka.

Za uspostavljanje življe tranzitne trgovine preko Splita bili su mnogo zainteresovani Turci, kako njihove vlasti, tako i poslovni ljudi, u prvom redu balkanski Jevreji. Turske trgovinske veze sa Zapadom bile su već od ranije dosta žive, a trgovina preko Splita trebalo je da jače poveže zapadne pokrajine Turske, posebno Bosnu, s Venecijom i s ostalom Italijom. Tokom XVI v. u tim turskim oblastima su nicala nove ili se jače razvijale stare varoši, i to ne samo kao administrativno-vojni centri, nego i kao važna središta privrede, prvenstveno zanatstva i trgovine. Zahvaljujući smirivanju političkih prilika na Balkanu i sređivanju odnosa Turske s Mletačkom Republikom, a i kao posledica nekih unutrašnjih ekonomskih i društvenih promena, u Bosni se bilo umnožilo stanovništvo, i seljačko i varoško. To je dovelo do jačanja celokupne privrede Turske, a i Bosne, što se, onda, ispoljilo i u potrebi za jačanjem njihovih trgovinskih veza sa zapadnim zemljama.

Za prvih stotinu godina turske vladavine spoljna trgovina Bosne nije bila značajna, a nalazila se, većim delom, u rukama Dubrovčana. Poslednjih godina XVI veka ona je znatno ojačala, i u njoj sve aktivnije sudeluju domaći trgovci raznih vera. Među njima se ističu Jevreji koji su tokom XVI v. stalno pristizali na Balkan, i to naročito oni iz Sarajeva, Beograda, Sofije i drugih turskih gradova. Svi su ovi domaći trgovci nastojali da se direktno povežu sa zapadnim, u prvom redu talijanskim tržištem, i to bez posredništva stranih trgovaca.

Raniju posredničku ulogu Dubrovčana i drugih preuzimali su sve više Jevreji, koji su i pre toga to isto radili povezujući se prvenstveno sa svojom jevrejskom braćom na Zapadu. Aktivnost Jevreja se naročito osetila za vreme rata 1570—73. godine. Pošto su tada bile prekinute direktne pomorske veze između Italije i Turske, levantski trgovci, u stvari najviše Jevreji, potražili su druge puteve svojoj trgovini. Tada su se pojavili u velikom broju i u Dubrovniku. Dubrovački arhivski izvori puni su vesti o njima i o njihovom radu, mada nismo baš potpuno informisani o svemu onome što su oni radili tokom rata u Dubrovniku i u drugim jadranskim lukama. Tako, na primer, ne znamo mnogo o Jevrejima koji su tada poslovali na ušću Neretve, gde su se bili okupili u većem broju nego ranije i odakle su trgovali s Italijom. To je bilo vreme kada su mnogo navraćali i u Ankonu, kako sam pomenuo u

¹ Tadić, Jevreji u Dubrovniku... 93 i d.

prethodnom poglavlju, što je mnogo smetalo Mlečanima i izazivalo njihov otpor.

Prestankom rata povukao se veći deo Jevreja iz Dubrovnika, kao i iz nekih drugih naših luka, a trgovina evropske Turske s Italijom ponovo je pošla starim putevima. Upravo tada se javio Danijel Rodrigez sa svojim planom o osposobljavanju splitske luke za tranzitnu trgovinu. Ovaj sposobni i preduzimljivi trgovac odlično je uočio opštu ekonomsku situaciju u balkanskim zemljama, kao i potrebe njihovih trgovaca, zanatlija i poljoprivrednika (posednika, ratara i stočara), pa je pokušao da direktno i čvršće poveže privredu evropske Turske sa Zapadom, prvenstveno sa Venecijom. Kada je morao da obustavi izgradnju neke zgrade, koju je u vezi s time o svom trošku podizao u Splitu 1581, Rodrigez se u maju 1583. obratio Dubrovčanima sa sličnim predlogom. Nudio je, među ostalim, da će na Dubrovnik svratiti svu trgovinu turskih Jevreja, ako im se priznaju neke carinske povlastice. Pošto su dve godine kasnije ove iste povlastice priznale u Dubrovniku i svim drugim trgovcima, Rodrigez se ponovo okrenuo Mlečanima podržavan i od bosanskog paše (1588). Iduće godine Rodrigez je boravio u Splitu radeći na ostvarenju svoga projekta, a 20. juna 1590. rešila je mletačka vlada da se organizuje tranzitna trgovina preko Splita. Ovom odlukom su smanjene ili sasvim ukinute carine na neke artikle koji su prenošeni u jednom, odnosno drugom pravcu, utvrđene su cene prevoza na trgovačkim galijama između Venecije i Splita, garantovana je lična i imovinska sigurnost trgovaca koji se od 1. jula budu služili splitskom skelom, ukinuta je boravišna taksa u Veneciji svima Jevrejima koji tim putem budu dolazili iz Turske i dozvoljeno im je da odsedaju u starom mletačkom getu. Konačno, da bi Rodrigeza nagradili za sve ono što je uradio i utrošio, dobio je od Mlečana položaj konzula splitskih Jevreja, kojima je prepušteno da utvrde visinu njegove nagrade². Otada, zapravo od 1. jula 1590, može se smatrati da je splitska skela počela funkcionisati za tranzitnu trgovinu između Turske i Venecije. Zadugo posle toga Split je privlačio trgovce raznih naroda i vera, a promet preko njegove luke je iz godine u godine rastao. Pored drugih trgovaca za splitsku skelu su se mnogo interesovali Jevreji, naročito oni sa Levanta. Prema tome, nisu samo njena zamisao i osnivanje delo jednog njihovog čoveka, nego su i na njen dalji razvitak, u znatnoj meri, baš oni vršili jak uticaj.

Od osamdesetih godina XVI veka Jevreji su se ponovo javljali u Dubrovniku u većem broju. Tada je znatno porasla celokupna njihova poslovna aktivnost, a u vezi s time proširio se i dubrovački geto³. Sa raznih strana stizali su mnogobrojni jevrejski trgovci, najviše iz onih balkanskih gradova koji su se razvijali i podizali tokom XVI veka. Njima su se uskoro pridružili i jevrejski trgovci iz južnoalbanskih gradova, uz koje su dolazili i mnogi muslimani.

² A.S.V.: Cinque Savii alla Mercanzia, Busta 44, no. 115.

³ Tadić, Jevreji u Dubrovniku..., 160 i d.

Pošto je proradila splitska skele, izbila je konkurentna borba između Dubrovnika i Venecije. Obe strane su se služile raznim sredstvima da oslabe, onemoguće i unište svoga protivnika, i jedni i drugi su se često obraćali Turcima molbama i predlozima koji su išli na štetu protivnika. Turci u Carigradu, a još više nosioci vlasti u Bosni, išli su na ruku takvim akcijama i Mlečana i Dubrovčana, jer su znali da će doneti koristi i državnoj blagajni i njima lično u formi nagrade ili mita. U svemu ovome Mlečanima su, odnosno razvitku i zaštiti splitske skele, mnogo pomogli Jevreji. U prvom redu oni koji su živeli u Splitu, zatim oni iz Sarajeva. Po izvesnim mletačkim izvorima dobija se utisak da su baš neki od njih često bili važni informatori Mlečana o prilikama u zaleđu Dalmacije, naročito u vezi s trgovinom. Mnogo im je koristila i privatna korespondencija između samih Jevreja koji su, kako se iz mletačkih izvora može konstatovati, izveštavali jedni druge i o opštim prilikama u Turskoj, naročito u vezi s trgovačkim poslovima. Iz ovako prikupljenih informacija se saznavalo o robi koja je stizala u Sarajevo na putu za Split, a ponekad i o pripremanju i kretanju karavana iz Beograda, Skoplja, Novog Pazara i drugih gradova. Na osnovu tih obaveštenja mletačke su vlasti na vreme preduzimale potrebne mere da se roba dobro smesti u splitskim magazinima i da se bez smetnje prenese dalje za Veneciju.

Prvih godina XVII veka tranzitna trgovina preko Splita odvijala se normalno i stalno je bio u porastu promet preko njegove luke. Zato je svaka smetnja koja je sprečavala ovu tranzitnu trgovinu nanosila štetu i Veneciji i zainteresovanim trgovcima. Oni su, u takvim slučajevima, ulagali sve snage da otklone zapreke, naročito one koje su Turci često namerno postavljali da bi od zainteresovanih iznudili bakšiš. Tako su 1606. god., meseca februara, zatvorili svoju granicu i zaustavili sve karavane na putu za Split. Intervenisale su mletačke vlasti, ali bezuspešno. Međutim je zalaganje jevrejskih glavara iz Splita imalo rezultata, pošto su, naravno, isplatili neku nagradu odgovornim predstavnicima turskih vlasti. Granica je odmah otvorena i iz Sarajeva su pošle karavane sa oko 2.000 tovara razne robe⁴.

Jevreji su i docnije u sličnim slučajevima uvek intervenisali, a ustajali su i protiv Dubrovčana koji su nastojali da ometu ili onemoguće trgovinu preko Splita. Glavno sabiralište karavana bilo je Sarajevo, gde su se okupljali trgovci i roba iz raznih delova Turske. Naisao sam u mletačkim izvorima na trgovce koji su lično pratili svoju robu čak od Ankare do Splita. Mletačke vlasti, skupa s Jevrejima, obraćali su uvek veliku pažnju sarajevskoj čaršiji i nastojali su da je privole da se služi Splitom, a ne Dubrovnikom. Zato su i jedni i drugi slali onamo poverljiva lica, dostavljali sarajevskim vlastima i poslovnim ljudima sve potrebne informacije o situaciji na moru, o kretanju trgovine preko splitske skele, o zdravstvenim prilikama, a pobijali su

---

⁴ A.S.V.: Senato III (Secreta). Dispacci dei Rettori e Provveditori in Dalmazia e Albania, Fa 5; Split 18. III 1606.

i razne glasine koje su mogle da odvrte karavane od dolaska u Split.

Kada se 1618. god. naročito zaoštrio mletačko-dubrovački sukob oko trgovine na moru, razglasilo se u Bosni da su španski ratni brodovi uhvatili trgovačku galiju na putu iz Splita za Veneciju. Mlečani su okrivili Dubrovčane da su namerno širili takve glasove, a iz Splita su poslata u Sarajevo tačna obaveštenja mletačkih vlasti, kao i zvanične izjave jevrejskih predstavnika (konzula) i trgovaca. Idućih dana stigle su u Split tri karavane sa 202 konja, od kojih su dve čekale u Livnu na informacije, a neke druge su bile na putu. Prvih dana maja u Splitu se bilo nakupilo 2.800 tovara razne robe, a pošto je to ukrcao 22. maja, preostalo je u magazinima lazareta preko 800 tovara⁵.

Tokom idućih meseci neprestano su pristizale mnogobrojne karavane u splitski lazaret. Pošto je 30. maja 1618. isplovila za Veneciju jedna galija, preostalo je u Splitu 1.100 tovara spremnih za ekspediciju. Ali, već idućih nekoliko dana stiglo je preko 1.600 novih tovara, a očekivale su se i nove karavane. Drugog dana jula 'u Splitu je ležalo oko 4.200 tovara robe, jer su svakog dana pristizale iz Turske velike karavane, pa su se željno očekivale trgovačke lađe da sve to prenesu u Veneciju. Tokom idućih pet dana stiglo je u Split 1.000 tovara, što znači da se svakog dana spuštalo iz Bosne oko 250 konja. Polovinom jula čekalo je na ukrcaj 5.400 tovara, a 30. jula je javljeno u Veneciju da u Splitu leži 7.000 tovara. Konačno su 24. avgusta isplovili iz splitske luke jedan veći i 14 manjih brodova noseći oko 7.000 tovara, dok je u magazinima splitskog lazareta ostalo više od 1.000 tovara robe⁶.

Iz pisma splitskog kneza, upućenog u Veneciju 28. maja, vidi se da su vlasnici ove robe, u znatnoj meri, bili jevrejski trgovci iz unutrašnjosti Balkana. Knez je javljao da ga je obavestio njegov konfident David Koen, jedan od najjačih trgovaca u Dubrovniku, da je nagovorio neke Jevreje iz Sofije da svoju robu upućuju na Split, a da su čak i neki dubrovački trgovci, pod tuđim imenima, to isto uradili. Knez je još dodao da je u Split već stiglo dosta robe Abrama Negri, Jozefa Manuela, Arona Anđela i drugih.

Slično je bilo i idućih meseci 1618, kao i u 1619. godini, tj. tokom dve dosta nemirne godine na Jadranskom moru. Zbog sukoba Španije i Mletačke Republike bila se pojavila španska flota iz južne Italije, pa umalo što nije došlo do ozbiljnijeg ratnog okršaja između njihovih mornarica. Ovakva situacija na moru uticala je na orijentaciju levantskih, pa i jevrejskih trgovaca. Za sve vreme zapleta na moru radije su slali svoju robu preko Splita, koji je dublje uvučen u Jadransko more i odakle se plovidba za Veneciju vodila između dalmatinskih ostrva koji su je zaštićavali. Plovidba otvorenim morem iz Dubrovnika bila je izložena, a još opasnija je bila ona naokolo Grčke. Međutim, koliko sam mogao konstatovati, ni promet dubrovačke luke

⁵ Isto: Fa 18; Split 3, 7, i 9. aprila i 28. maja 1618.

⁶ Isto, pisma splitskog kneza od maja do kraja avgusta 1618.

nije bio popustio 1618—1619. godine. To je, verovatno, znak da je spoljna trgovina Turske s Italijom onih godina uopšte bila ojačala, a na promet preko Splita, odnosno Dubrovnika, biće da su uticali i za-tegnuti odnosi između Španije i Venecije i — kao posledica toga — nesigurnost puta naokolo Grčke.

Promet preko splitske luke odvijao se i idućih godina na jednak način, a slično i onaj preko Dubrovnika. Glavni trgovački centar Bosne, prema tome i splitskog zaleđa, Sarajevo, imalo je jaku jevrejsku koloniju, veoma aktivnu i čvrsto povezanu s ostalim Jevrejima i u Turskoj i u Italiji. Dubrovačkih trgovaca u Bosni bilo je manje od jevrejskih, a njihova vlada im je bila strogo zabranila da se služe splitskom skelom. Pored Jevreja i nešto hrišćana, trgovinom se u Bosni bavio i priličan broj muslimana. Prema tome, jevrejski trgovci, u prvom redu oni iz Sarajeva, bili su jako zastupljeni u tranzitnoj trgovini koja je iz Bosne išla preko Splita. A u toj trgovini su učestvovali ne samo Jevreji iz Turske, nego i oni koji su živeli i poslovali u Splitu, Veneciji i ostaloj Italiji. Zato je bilo sasvim prirodno da su se oni mnogo interesovali za splitsku skelu i da su se zalagali za njeno normalno funkcionisanje.

Za ilustraciju intenziteta trgovinskog prometa preko Splita prvih decenija XVII veka navešću još nekoliko primera, što će, indirektno, ukazati i na jačinu jevrejskog udela u toj trgovini.

Za 17 meseci 1605—1606. god. ukrcano je u Splitu za Veneciju 16.463 tovara razne robe⁷. Tokom 1611. god. stizalo je u Split iz Turske toliko robe, da je bilo ponestalo prostora u magazinima lazareta. Vlasti su bile prisiljene da robu ostavljaju na otvorenom dok se ne oslobode skladišta. Tada se postavilo kao vrlo hitno pitanje izgradnje novih spremišta, pa je splitski knez predlagao da se u tu svrhu koriste neke zasvođene prostorije stare Dioklecijanove palate (grote). Tokom ove godine poslato je iz Splita u Veneciju oko 15.000 tovara⁸, a toliko, otprilike, preneto je i iduće 1612. godine.

Ukazao sam ranije na živ saobraćaj tokom 1618—1619., a navešću još samo nekoliko novih podataka za docnije godine. Od 1631—1636. trgovačke galije su redovno prenosile za Veneciju, otprilike, 14—16.000 tovara razne robe. U ove količine, kao i u sve ostale koje navodim u ovom članku, uvek se računa samo roba koja se iz Turske tranzitom prenosila za Veneciju. U to se ne uračunava sva ona ostala roba koja se izvozila iz Splita u lokalnom ili regionalnom prometu, kao ni ona koju su iz splitske luke izvozili razni domaći i strani brodovi, a poticala je iz Dalmacije ili iz lokalne trgovine s pograničnim oblastima Bosne. Sva tranzitna roba koja je pristizala iz Turske bila je rezervisana za jednu-dve velike trgovačke galije, kojima je vlada bila dala koncesiju za saobraćaj na liniji Split—Venecija i natrag, i nijedan drugi brod, osim u veoma retkim iznimkama i uz posebnu dozvolu, nije smeo da prenosi ovu tranzitnu robu.

⁷ Isto: Fa 5; Split 2, IX 1606.

⁸ Isto: Fa 10 (1611).

A količine ove robe, kao što se vidi iz ono nekoliko podataka koje sam naveo, bile su zaista velike, naročito kada se uzme u obzir da je tada pomorska trgovina same Venecije bila znatno opala. Zato nije čudo što su mletačke vlasti obraćale veliku pažnju trgovini Splita, i što su se Jevreji, koji su preuzimali važnu ulogu u spoljnoj trgovini Turske, onoliko bili angažovali i zainteresovali za održanje i unapređenje splitske skele.

Jevrejski trgovci bili su u isto vreme mnogo angažovani i u trgovini preko Dubrovnika. Nije moguće, bar zasad, pružiti neke sigurnije podatke o jačini trgovinskog prometa kroz dubrovačku luku i o aktivnosti domaćih i stranih, specijalno jevrejskih trgovaca u Dubrovniku u prvoj polovini XVII veka. Možda ću uskoro moći i o tome nešto više i konkretnije kazati. Međutim, na osnovu raznih podataka kojima zasad raspolazem može se ipak tvrditi da su u celokupnom robnom prometu između evropske Turske i Italije preko Dubrovnika, kao i posredstvom njegovih trgovačkih brodova i ljudi u pomenutom periodu, u velikom broju i sa znatnim kapitalima učestvovali i Jevreji. Oni su bili izvoznici raznih sirovina sa Balkana, zatim vlasnici jednog dela tereta koji su dubrovački i strani brodovi prenosili između istočnih i zapadnih jadranskih luka, konačno, Jevreji su bili veoma aktivni i u unutrašnjoj trgovini same Turske, kako se lepo vidi iz dubrovačkih arhivskih izvora. U svemu tome, izgleda, oni su tada stajali ispred Dubrovčana. To se naročito zapaža na osnovu zapisa o osiguranju brodskih tereta iz Dubrovnika i nekih drugih jadranskih luka. Tako je, na primer, od aprila 1622. do kraja 1625. osigurano u Dubrovniku 309 pošiljki razne robe, od čega je više od 2/3, odnosno 218 pošiljki, bilo vlasništvo Jevreja.⁹ U nešto manjoj meri učestvovali su Jevreji u dubrovačkoj izvoznoj trgovini i idućih godina. Ovo usmeravanje jevrejske trgovine u pravcu Dubrovnika jako je smetalo Mlečanima i izazivalo njihov otpor, pogotovo što su Dubrovčani i svoju i tuđu trgovinu više upućivali na Ankonu nego na Veneciju. Zbog toga su često, naročito prvih decenija XVII veka, pravili razne smetnje njihovoj plovidbi. Hvatali su im brodove i plenili teret, nepotrebno ih zadržavali u dalmatinskim lukama, širili glasine kako ne sprovode savesno sanitarne mere protiv epidemija koje su skoro neprekidno harale na Balkanu, a istovremeno su udarili i poseban namet na robu koja je prevožena dubrovačkim brodovima. Pri svemu tome mnogo je stradala i jevrejska roba. Ali ipak njeni vlasnici, osim nekih iznimaka, nisu prestajali da se služe dubrovačkom lukom i dubrovačkom trgovačkom mornaricom. Drugi Jevreji, međutim, koji su živeli ili poslovali u Splitu i odatle održavali veze s Venecijom pomagali su Mlečane u njihovim akcijama protiv Dubrovnika. Oni su se živo zalagali da se održi i ojača saobraćaj preko Splita, a svoje saplemenike u Turskoj su nagovarali da se služe samo njegovom lukom. Ponekad su

⁹ Isto: Fa 11 (1612).

¹⁰ D.A.: *Sicurtà di cancellaria* 56 (1622—1625).

izvršavali i poverljive zadatke koje su im Mlečani u tu svrhu poveravali.

Kada je tridesetih godina XVII v., iz više uzroka, trgovina preko Splita neko vreme popustila, ponovo su se založili Jevreji da je ožive. Pri tom se trebalo suprotstavljati Dubrovčanima koji su bili razvili živu akciju na Porti, kao i kod bosanskog paše u Banjoj Luci. Na tom poslu se naročito istakao Jozef Penso, jevrejski trgovac iz Splita. On je nekoliko godina bio glavni savetnik mletačkih guvernera Dalmacije u pitanjima splitske skele, kao i trgovine s Bosnom i s Turskom uopšte. Bio je i najvažniji organizator tranzitne trgovine preko Splita, putovao je zbog toga u Bosnu, održavao veze s bosanskim trgovcima, prvenstveno s Jevrejima, na koje je uticao, a i vršio pritisak, tražeći da se služe samo splitskom lukom. Dobija se utisak da je to bio pravi nastavljaj ranije akcije Danijela Rodrigeza.

Za vreme velike kuge u Veneciji 1630. bila je popustila trgovina preko Splita, pa je Penso zbog toga putovao u Sarajevo i uspeo da nagovori neke trgovce da se i dalje služe Splitom. Posle toga su počele da pristižu karavane iz unutrašnjosti, mada ne u ranijem broju¹¹.

U to je i turska Makarska počela da konkuriše mletačkom Splitu. Preko nje se izvozilo žito, a uvozila morska so sa Paga. Jevreji su se tu pojavili monopolišući za sebe trgovinu žitaricama, čime su podržavali Makarsku na štetu Splita. Isprva ih mletačke vlasti nisu u tome ometale i dozvolile su da iz Bosne i drugih oblasti izvoze pšenicu za Veneciju,¹² kojoj je bila potrebna posle velike kuge i slabljenja trgovinskih veza sa svetom. Docnije su, međutim, izmenili svoj stav prema Makarskoj, pa su čak pomišljali da na njen račun favorizuju svoj Omiš.

Tada se razvila i velika borba s Dubrovčanima, i to na Porti i na dvorovima budimskog i bosanskog paše. Mlečani su se ponovo poslužili Pensom, kao i drugim Jevrejima. U maju 1632. predložila je mletačka vlada generalnom providuru neka nagovori dubrovačke Jevreje da pređu u Split i prekinu veze s Dubrovnikom, a vlada će vršiti uticaj na njih i preko Jevreja Venecije, koji će apelovati na njihovu savest i pretiti im anatemisanjem¹³. Kada sve ovo nije pomoglo, mletački Senat je naredio providuru, 31. avgusta, da hvata dubrovačke brodove na putu Ankona—Dubrovnik, a zaplenjenu robu Jevreja, Turaka i drugih neka upućuje u Split i dalje za Tursku¹⁴. Na kraju su Mlečani uspeli da bosanskog pašu pridobiju za sebe, a sa Porte je došlo naređenje da se pojača saobraćaj sa Splitom, jer se preko Dubrovnika prenosi roba za Španiju i papsku državu, tj. turskim neprijateljima (marta 1634). Uskoro, međutim, situacija se iz-

¹¹ A.S.V.: Senato. Dispacci dei Provveditori generali in Dalmazia e Albania. No. 446 (1630—1631), pismo no 74 od 27. XI 1630. i no. od 22. IV 1631.

¹² Isto, pismo no. 128 od 18. IV 1631.

¹³ A.S.V.: Senato, Rettori Reg. 3 (1632), 61'—63'.

¹⁴ Isto, fol. 137.

menila u korist Dubrovnika smenjivanjem bosanskog paše. Baš tada se vratio u Dalmaciju Penso i podneo providuru dugi spisak zapisan na dve strane svih svojih izdataka u Turskoj, a providur se jadao vladi što je uzalud utrošen toliki novac¹⁵.

Tada su Mlečani ponovo oštro istupili protiv dubrovačkih brodova, i 1635. je Penso opet išao u Tursku. Po priznanju samog providura Penso je mnogo uradio što je splitska skela ponovo oživela. On je, naime, uspeo da privuče na Split jevrejske trgovce iz Sofije. odakle su otada stizale „brojne i bogate karavane“¹⁶.

Krajem januara 1636. vratio se Penso u Split noseći sobom prepis naređenja budimskog paše da se obustavlja turska trgovina s Dubrovnikom. U vezi s oživljavanjem splitske luke Penso je učinio i neke konkretne predloge mletačkim vlastima. Providur ga je zbog svih ovih zasluga preporučio vladi i predlagao da ga nečim nagrade. Već ranije mu je bila određena doživotna nagrada od 10 dukata mesečno, a sada je trebalo još nešto učiniti za njega, jer su ga mnogi trgovci iz Turske napadali da je kriv što svoju robu ne smeju da šalju kuda hoće, nego samo preko Splita, i to jedino za Veneciju. Zbog toga su ga mnogi bojkotovali i svoju robu nisu slali njemu, nego drugim posrednicima u Splitu¹⁷.

Zahvaljujući svim ovim merama i akcijama, splitska luka je već idućih meseci ponovo oživela, i tokom 1636. god. preko nje je preneto iz Turske u Veneciju oko 16.000 tovara razne robe. Zato je bio mnogo zaslužan Penso, koga je providur tada predlagao vladi za jevrejskog konzula u Splitu¹⁸. Iduće godine, međutim, neki predstavnici mletačke vlasti su mu pravili razne neugodnosti, iz nepoznatih razloga, tako da je bio prisiljen da češće odsustvuje iz Splita i da moli vladinu zaštitu i pomoć¹⁹.

U međuvremenu je Mlečane počela da zabrinjava trgovina preko Makarske. Zbog toga je generalni providur onamo poslao jedno poverljivo lice, koje ga je obavestilo da su u Makarskoj Turci ranije imali samo dve kuće i jednu kulu za sklonište carinskog službenika, a da u leto 1637. onde već stoje magazin za so i 55 kamenih kuća. većinom na sprat, i da se upravo podiže 12 novih kuća. U Makarsku su tada stalno stizale karavane sa žitom koje su Turci skupo prodavali za so koju su Pažani dovozili u velikim količinama²⁰. Verovatno su i tada u trgovini žitom Jevreji bili aktivni kao i prethodnih godina.

Slično držanje prema splitskoj skeli zadržali su jevrejski trgovci i dalje, što je mnogo doprinosilo održavanju njenog prometa na ranijoj visini, kao i njenom daljem razvitku.

---

¹⁵ Senato, Dispacci dei Provveditori generali di Dalmazia e Albania. No. 450 (1634).

¹⁶ Isto, fol. 265, od 20. VIII 1635.

¹⁷ Isto: No. 451, no. 11 od 6. II 1636.

¹⁸ Isto, no. 101.

¹⁹ Isto, no. 177, 178.

²⁰ Isto no. 182.

Njihovo interesovanje za trgovinu preko splitske luke, kao i njihovo veoma aktivno sudelovanje u njoj, jasno ukazuju da su oni od početka uočili veliki značaj ovog važnog internacionalnog puta koji je spajao Istok i Zapad. Oni su i svojim brojem i svojom ekonomskom snagom bili uspeli da preuzmu znatan deo ovih međunarodnih ekonomskih veza. Pored Jevreja iz centralnih oblasti Balkana, koje sam već pomenuo, javljaju se tada u većem broju i jevrejski trgovci iz albanskih gradova, naročito primorskih. Mnogi od ovih balkanskih Jevreja pratili su lično svoju robu do talijanskih gradova, odakle su se vraćali donoseći drugu, zapadnu robu. Možda će se jednom moći, bar približno, utvrditi broj levantskih Jevreja i njihovo angažovanje u ovoj trgovini sa Zapadom u prvoj polovini XVII veka. Interesantni su, međutim, neki podaci kojima zasad raspolazem o broju trgovaca koji su preko Splita putovali za Veneciju. Ima slučajeva da ih je bilo i do 50 na jednoj trgovačkoj galiji. Izgleda da su među njima preovladavali muslimani, čak iz Ankare i Perzije, za njima su dolazili Jevreji, pa hrišćani, u prvom redu katolici. Iz Dubrovnika su, izgleda, više putovali Jevreji, i to ne samo u Veneciju. Ako se uzme da su trgovačke galije godišnje prosečno pravile šest-sedam putovanja na pruzi Split—Venecija i natrag, onda je, verovatno, 150—200 trgovaca iz Turske svake godine prelazilo preko splitske luke za Veneciju. Taj je broj, među njima i broj Jevreja, bio još veći ako se uračunaju putovanja iz Dubrovnika, albanskih i grčkih luka, sa jegejskih ostrva, kao i iz Carigrada i drugih turskih gradova, i to ne samo onih koji su išli u Veneciju, nego i u ostale talijanske luke. Među svim ovim poslovnim ljudima sa Levanta uvek je bilo dosta Jevreja. Baš njima, u znatnoj meri, Turska ima da zahvali što njene ekonomske veze sa Zapadom nisu bile sasvim prešle u ruke zapadnih trgovaca, koji su se na turskim tržištima baš tada sve više javljali.

Uspostavljanje i održavanje tranzitne trgovine preko Splita, od kraja XVI do polovine XVII veka, kao i učestvovanje jevrejskih trgovaca u njemu, ispunjavaju jedno važno poglavlje iz prošlosti jevrejskog naroda, naročito njegove ekonomske istorije. Kada bi se ovoj njihovoj poslovnoj aktivnosti dodalo sve ono što su u isto vreme Jevreji značili i u trgovačkom prometu Dubrovnika, o čemu nameravam drugom prilikom izneti neke nove momente, a o kojima nisam govorio u svojoj „Istoriji Jevreja u Dubrovniku“, onda bi se još jače mogla uočiti i istaći uloga balkanskih Jevreja u trgovini Turske sa Zapadom u prvoj polovini XVII veka. Videlo bi se, kao što se i naslućuje, da su dugo vremena oni imali u svojim rukama znatan deo spoljne trgovine Turske i da su bili veoma važan faktor u celokupnoj trgovini istočnog Sredozemlja.